

DEMETER LÁSZLÓ¹:

Észak-magyarországi kis- és középvállalatok jellemzői és fejlesztési törekvéseik

A kis- és középvállalkozások (továbbiakban KKV-k) gazdasági szerepe alapvetően változott meg az utóbbi évtizedekben. Ma már ők jelentik a gazdasági növekedés és a munkahelyteremtés legfontosabb motorját, és jelentős szerepet játszanak a gazdaság alkalmazkodóképességének és versenyképességének fenntartásában, illetve a regionális és helyi gazdasági fejlődésben. A munkaerőpiaci szerepüket vizsgálva hazánkban 2003-ban a KKV-k a munkavállalóknak több mint 70%-át foglalkoztatták, illetve a gazdasági szféra bruttó hozzáadott értékének nagyobb hányadát, 52,6%-át a magyar gazdaságban a kis- és középvállalatok hozták létre (KSH [2006b]).

Az Eszterházy Károly Főiskola az „Észak-magyarországi összefogás a régió fiatal diplomásaiért” című (ROP-3.3.1-05/1.-2005-07-0010/31) projektjén belül megvalósított kutatás² során vizsgálta a diplomás pályakezdeők iránti jelenlegi, illetve a közeljövőben várható kereslet és foglalkoztatási preferenciákat, és ezzel együtt a foglalkoztatók jellemzőit, általános törekvéseit. A kutatás során 2006 őszén összesen 2074 db szervezetet kérdeztünk meg a Heves Megyei Kereskedelmi és Iparkamara (HKIK) közreműködésével – illetve a Nógrád Megyei, valamint a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kereskedelmi és Iparkamara együttműködésével. A vállalati kérdőíves felmérés célcsoportjába a régió üzleti vállalkozásai mellett, a diplomásokat nagyobb számban foglalkoztató nonprofit szervezetek, önkormányzatok és regionális szintű (irányító, funkcionális) tevékenységet végző szervezetek egyaránt beletartoztak. A célcsoport – rétegzett mintavételű – kiválasztásához és eléréséhez szükséges adatok elsősorban a kamarai, esetenként cégbírósági nyilvántartásokból származtak. 2000 cégnek a HKIK válaszbortékkal postai úton továbbította, míg 74 szervezetnek telefonos és személyes egyeztetést követően faxon, illetve emailben juttatta el a kérdőívet. A

¹ Demeter László PhD hallgató, főiskolai tanársegéd, Eszterházy Károly Főiskola, Gazdaságtudományi Intézet.

² HOLLÓNÉ Kacsó Erzsébet – DEMETER László [2008]: Vállalati kutatás: a kereslet és a foglalkoztatási preferenciák felmérése az észak-magyarországi régióban. (megjelenés alatt).

felmérés során postai úton, faxon, és emailben összesen 164 db kérdőív érkezett vissza, ami a felmérésben részt vevő szervezetek számának 7,9%-a³.

A régióban összességében a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) adatai szerint 2006 végén 110.625 db regisztrált gazdasági szervezet⁴ található, amelynek döntő része, 89,4%-a vállalkozás (egyéni és társas együttesen). A vállalkozások 54,7%-a Borsod-Abaúj-Zemplén, 29,5%-a Heves, 15,9%-a pedig Nógrád megyében található. A gazdasági szervezetek további 8,3%-a nonprofit szervezet, illetve 2,2%-a költségvetési és társadalombiztosítási szervezet.

1. táblázat: A válaszadó gazdasági szervezetek száma gazdálkodási forma szerint területi egységenként (darab)

területi egység	vállalkozás összesen	költségvetési és társadalombiztosítási szervezet	non-profit szervezet	MRP-szervezet	összesen
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	21	3	0	0	24
Heves megye	107	9	6	0	122
Nógrád megye	1	2	1	0	4
Észak-Magyarország	129	14	7	0	150

Forrás: saját szerkesztés

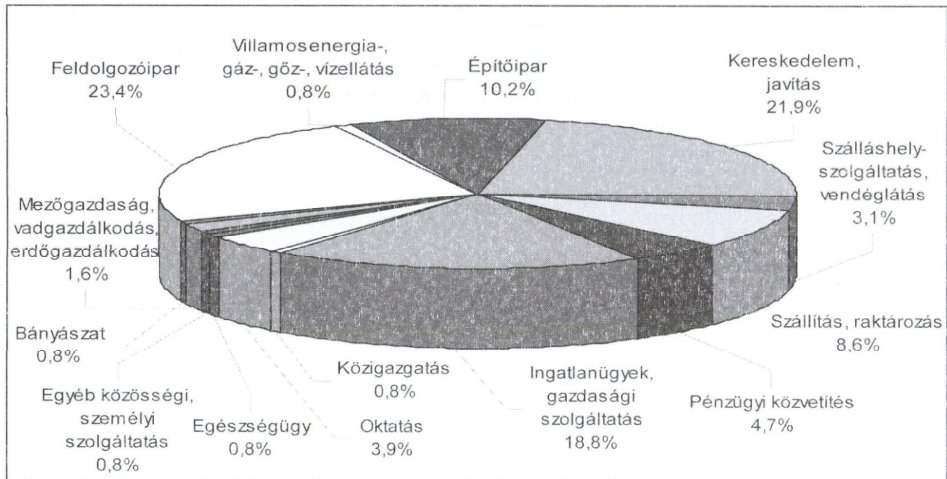
A mintánkban szereplő 164 szervezetből 14 db esetén nincs információ a területi egység vagy a gazdálkodási forma vonatkozásában. A válaszadók 86%-a vállalkozás, 9,3%-a költségvetési és társadalombiztosítási szervezet, 4,7%-a pedig non-profit szervezet. Így a válaszadók között a költségvetési és társadalombiztosítási szervezetek nagyobb arányban szerepnek, mint a régióban, míg a non-profit szervezetek aránya mintegy 60%-a a régiós megoszlásnak. A válasz-

³ Az egyes kérdésekre adott értékelhető válaszok száma ennél kevesebb, a kitöltők érintettségétől és a válaszadási szándékától függően. Az érdemi válaszok száma jellemzően 137 és 164 között ingadozik.

⁴ Regisztrált gazdasági szervezet a KSH módszertana szerint a megfigyelés időpontjában az adminisztratív nyilvántartások szerint jogilag létező egység, azaz adószámmal rendelkező gazdasági szervezet, beleértve az adott időpontban csőd-, felszámolási és végelszámolási eljárás alatt állókat is.

adó Heves megyei gazdasági szervezetek és a vállalkozások aránya is a mintában több mint 80%, a régió további két megyéje pedig együttesen kevesebb, mint 20%-ot képvisel. Mindez a régiós adatokhoz képest a vállalkozások száma tekintetében Borsod-Abaúj-Zemplén megye alulsúlyozását mutatja.

1. ábra: A válaszadó vállalkozások aránya gazdasági ág szerint területi egységenként

Forrás: saját szerkesztés

A válaszadók fő tevékenység (profil) szerinti arányai csak fő vonásaikban, nagyjából követik az alapsokaság jellemzőit. A régióban a regisztrált vállalkozások nagy része, több, mint 50%-a alapvetően két gazdasági ágba⁵ tömörül: ingatlanügyek, gazdasági szolgáltatás 31.716 db vállalkozással 32%-ot és kereskedelem, javítás 18.771 db vállalkozással 19%-ot képvisel. (Országosan arányuk 37,5%; illetve 17,9% volt 2006. év végén.) 5% feletti aránnyal további négy ágazat rendelkezik: az építőipar (9%), a feldolgozóipar (7,1%), a szálláshelyszolgáltatás, vendéglátás (6,5%), valamint a mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás (5,1%) ágazatok. A **válaszadó vállalkozások** gazdasági ág szerinti megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy az összes vállalkozás több mint 64%-a három ágazatba tartozik: a feldolgozóipar 30 vállalkozással 23,4%-

⁵ A gazdasági szervezeteknek a tevékenység jellege szerinti osztályozása a gazdasági tevékenységek 2003. január 1-jétől érvényes egységes ágazati osztályozási rendszere (TEÁOR '03) alapján történik.

ot, a kereskedelem, javítás 28 db vállalkozással 21,9%-ot, illetve az ingatlanügyek, gazdasági szolgáltatás 24 db vállalkozással 18,8%-ot képvisel. Így mintánkban az ingatlanügyek, gazdasági szolgáltatás gazdasági ág alul-, míg a feldolgozóipar felülsúlyozva szerepel, utóbbi esetén pedig az arány több mint háromszorosa a régiós adatnak. 5% feletti aránnyal a válaszadó vállalkozások között további két ágazat szerepel: az építőipar, illetve a szállítás, raktározás. Az építőipar részesedése mintánk és a régió esetén közel azonosnak mondható, míg a szállítás, raktározás aránya mintánkban több mint kétszerese a régiós aránynak.

A szervezetek méret szerinti arányai megközelítően azonosak a régióban és a válaszadók körében. A **régióban található vállalkozások** száma 2005-ben⁶ 102.175 db, amelyből 88 db nagyvállalat (azaz 250 főnél többet foglalkoztat), ami az összes vállalat 0,086 %-a (országos adat 0,077%). A vállalkozások döntő többségben tehát kis- és közepes vállalkozások: a mikrovállalkozások aránya ugyanakkor magas, 96,8%. A régióban található vállalkozások 29,1 %-a Heves megyei, 54,8 %-a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, 16,1 %-a pedig Nógrád megyei. (KSH [2006a]).

2. táblázat: A válaszadó vállalkozások száma létszám-kategória szerint területi egységenként (darab)

területi egység	0-9 fő	10-49 fő	50-249 fő	250 és több	összesen
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	6	9	1	4	20
Heves megye	48	35	18	5	106
Nógrád megye	0	1	0	0	1
Észak-Magyarország	54	45	19	9	127

Forrás: saját szerkesztés

A **válaszó vállalkozások** száma 127 db, amelyből 9 db nagyvállalat (azaz 250 főnél többet foglalkoztat), ami az összes vállalat 7 %-a. Tehát **KKV-nak tekinthető 118 db, amely összességében a szervezetek 93%-a.** A mikrovállal-

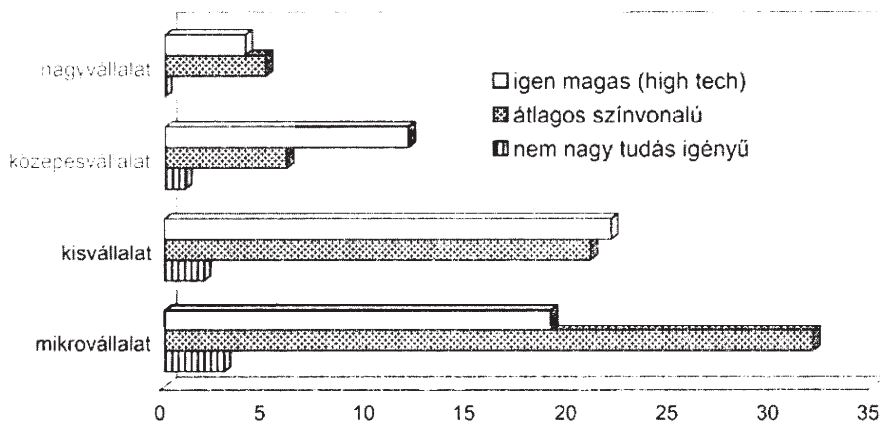
⁶ Mivel a kérdőívben a 2005-ös átlagos állományi létszámra kérdeztünk rá, ezért létszám-kategória adatot tartalmazó összehasonlítás esetén a KSH 2005. évre vonatkozó adatait vettük alapul.

kozások aránya 42,5%, a kisvállalkozásoké 35,4%, míg a közepes vállalkozásoké 15%. A mintában szereplő 127 db régiós vállalkozás 83,5%-a Heves megyei, 15,7%-a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, 0,8%-a pedig Nógrád megyei.

A szervezet méretét illetően eltérés mutatkozik a vállalkozások és a nem vállalkozások (tehát a költségvetési és társadalombiztosítási szervezet, illetve non-profit alapítvány) körében. Ez utóbbi körben a nagyobb szervezeti méret jellemző (tekintve, hogy a régió szempontjából meghatározó oktatási intézmények, önkormányzatok tartoznak e szervezetek körébe). A válaszadó nem vállalkozások esetén 2005-ben az átlagos állományi létszám 9 db szervezet esetén 50-249 fő, 5 db szervezet esetén 10-49 fő, további 6 szervezet esetén 0-9 fő a létszám.

A válaszadó vállalkozások jellemvonásait más – a működésükkel, az életképességükkel összefüggő – szempontok szerint is azonosítottuk. Ezen a tartalmi jellemzők felmérése, ismerete fontos kutatásunk szempontjából a cégek munkaerőigényére vonatkozó válaszok értékelése, értelmezése szempontjából. Ilyen „tartalmi” szempontok voltak a műszaki igényességre, a marketing tevékenység színvonalára és a termékeik, szolgáltatásaik jelenlegi, és jövőbeli – az EU átlagához viszonyított – színvonalára vonatkozó kérdések.

2. ábra: A válaszadó vállalkozások száma műszaki igényességük megítélése szerint létszám kategóriánként (darab)

Forrás: saját szerkesztés.

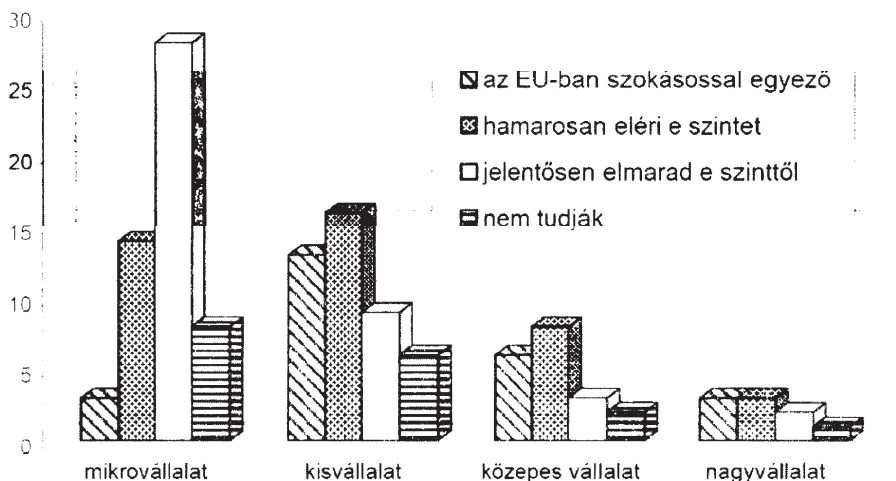
A műszaki igényességüket a vállalkozások az átlagosnál jobbra értékelték. A válaszadók önmagukat jellemzően – 50%-os mértékben – átlagos technológiájú cégnek tekintették, ugyanakkor tartózkodtak az alacsony technológia megjelölésétől, az „igénytelen technológiájú cég” minősítéstől is. Alacsony technológiájúnak a szervezetek alig több mint 5%-a tartja önmagát, és egyikük sem tartozik a nagyvállalati körbe. Az előzőekből adódóan tehát a megkérdezettek megközelítőleg 45%-a kifejezetten magas technológiájú cégnek vallja önmagát. A KKV-kat tekintve a szervezeti méret növekedésével együtt nőtt a tevékenységét igen magasra értékelő cégek aránya: a mikro-vállalkozások esetén még alig több mint 37%, ugyanakkor a közepes vállalatok esetén már több mint 63%.

Annak ellenére, hogy a kis cégek nagyfokú innovativitása közismert, a jelzett arányok *valóságtartalma megkérdőjelezhető*. „A Magyar Innovációs Szövetség (MISZ) országos felmérése szerint a magyar ipar területén működő KKV-k megoszlása a következő: 75%-a (műszaki) innováció szempontjából inaktív, 22-23% innovatív, és mindössze 2-3%-a döntően a csúcstechnológia köréből eredeti ötleteket kidolgozó és megvalósító innovációs úttörő. Ezen utóbbi kategóriába Magyarországon kevesebb, mint 2000 vállalkozás sorolható.” (Pakucs – Papanek [2002]). Ennek alapján, a jelen vizsgálat adataiból számított 45%-os csúcstechnológia-arány túlzottnak tűnik, még akkor is, ha maximálisan elismerjük a KKV-k szerepét és lehetőségeit a versenyképesség növelése, és az innovációk megvalósítása, terjesztése terén.

A marketing tevékenységük színvonalát az előzőekben kifejtett műszaki igényességgel, valamint a későbbiekben említésre kerülő, a termékminőséget érintő értékeléssel ellentétben – a válaszadók igen visszafogottan, az EU normákat inkább „alulról közelítőként” értékelték. A cégek 20%-a tartja az Európai Unióban szokásossal egyezőnek a marketingje színvonalát, egyharmaduk véli úgy, hogy hamarosan eléri az EU átlagot, és azonos súllyal szerepel a határozott elmaradásra utaló kitétel. Nem tudja megítélni a marketing tevékenysége helyzetét a válaszadók majdnem 14%-a.

A marketingjüket az EU normákkal egyezőnek tartók fele kisvállalat, míg az e szinttől elmaradók aránya a mikro-vállalatok körében a legnagyobb, mintegy kétharmada az összes vállalatnak. A reálisnak tűnő helyzetkép ellenére, számolni kell a meglehetősen szubjektív válaszadás lehetőségével attól függően, hogy milyen a cégek „Európai Unióban szokásos” marketing színvonalra vonatkozó ismerete és marketingértelmezése. Megítélésünk szerint, a válaszok a marketing-ismeretekkel rendelkező szakemberek iránti fokozottabb igényt jelezhetik.

3. ábra: A válaszadó vállalkozások száma marketing színvonaluk megítélése szerint létszám kategóriáknként (darab)

Forrás: saját szerkesztés

A válaszadó cégek a termékeik, szolgáltatásaik minőségét, igen kedvezőnek ítélték meg az Európai Unió megfelelő termékének átlagos színvonalához viszonyítva. A cégek 80%-a úgy ítélte meg, hogy a terméke, illetve az általa nyújtott szolgáltatás a legmagasabb – a 75-100%-os megfelelést feltételező – kategóriában van. Az erős pozitív megítélés valamennyi vállalati méret-kategóriát jellemzi, ugyanakkor a szervezeti méret növekedésével a termékek, szolgáltatások minősége egyre erősebben közelít az uniós átlaghoz. Mindössze a válaszadók 4%-a – döntően mikrovállalat –, minősítette a termékét/szolgáltatását gyengének, az Európai Unió átlagos minőségét maximum 25%-ban megközelítőnek.

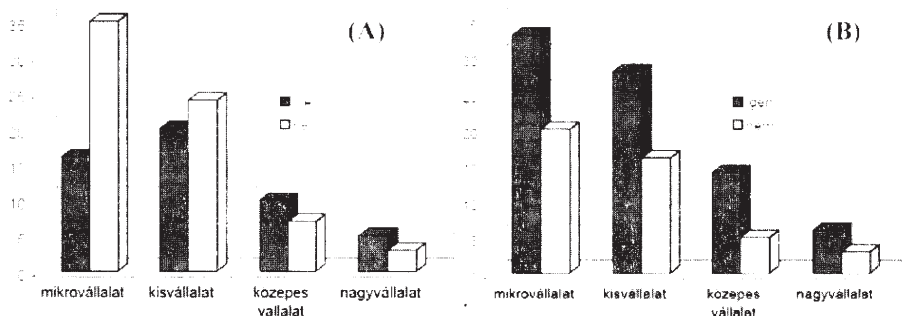
A következőkben a fejlesztési törekvések felmérésére törekedtünk, amelynek során azt vizsgáltuk, hogy termékfejlesztés (új termék, szolgáltatás és technológia) területén, valamint új marketing és menedzsment módszerek bevezetése tekintetében milyen cselekvési irányok várhatóak.

A mintában szereplő vállalkozások közül a következő három évben új termék, szolgáltatás vagy technológia bevezetését 73 db szervezet tervezi, míg 53 db szervezetnek nincsenek ilyen irányú szándékai. (A kérdésre egy szervezet nem válaszolt.)

A mikro- és középvállalatok esetén az igen és a nem válaszok aránya közel azonos (25:28 és 10:9), míg a kis- és nagyvállalatokat vizsgálva új termék,

szolgáltatás vagy technológia bevezetésére vonatkozó törekvés magasabb arányban jelentkezik: az igenek aránya 67,4; illetve 77,8%. Megállapítható, hogy a vállalati méret szerint tagolt válaszok nem igazolják egyértelműen a „tan-könyvi formulát”, nevezetesen a kisebb méretű cégek fokozottabb megújulásra való hajlamát, rugalmasságát. Ugyanakkor érzékelhető, hogy a vállalatok termék-, szolgáltatás- illetve technológia-fejlesztési törekvése (innovativitása) összhangban van a létszámbővítési törekvéseikkel. Új termék, szolgáltatás vagy technológia bevezetésére vonatkozó szándék az alkalmazottak számát növelni szándékozó vállalatok esetén erősebben jelentkezik: a várható állományi létszámot 5-20 fővel növelni szándékozók esetén 55%; míg a várható állományi létszámot több mint 20 fővel növelni tervezők esetén közelíti a 70%-ot.

4. ábra: A mintában szereplő szervezetek aránya új menedzsment módszerek várható alkalmazása (A), a marketing erőfeszítések várható fokozása (B) szerint (darab)

Forrás: saját szerkesztés

Új menedzsment módszerek bevezetését a következő három évben a szervezetek 42%-a tervezi, míg 58%-a nem. Az igen válaszok nagyobb arányban jelentkeznek az 50 főnél többet foglalkoztató szervezetek esetén: középvállalatok esetén mértéke 59%, míg nagyvállalatok esetén mértéke 62,5%. A szervezet méret csökkenésével romlik az arány: kisvállalatok körében 45,5%, míg mikrovállalatok és egyéni vállalkozók esetén már csak 31%. Mindez összefüggésben áll azzal, hogy menedzsment technikák alkalmazása főként nagyobb humánerőforrás potenciállal rendelkező szervezetek körében jellemző.

Új marketing módszerek bevezetését a következő három évben a szervezetek 65%-a tervezi, míg 35%-a nem. Az tervezők között közép- és nagyvállalatok esetén mértéke a minta átlaga feletti: 73,7%, illetve 66,7%. Az új módszerek

alkalmazását meghatározza az is, hogy hogyan értékelte a válaszadó marketing-jének színvonalát. Színvonalukat az EU-ban szokásoshoz képest hamarosan elérőnek, illetve elmaradónak tekintő szervezetek esetén új marketing módszerek bevezetése a következő három évben nagyobb arányban várható.

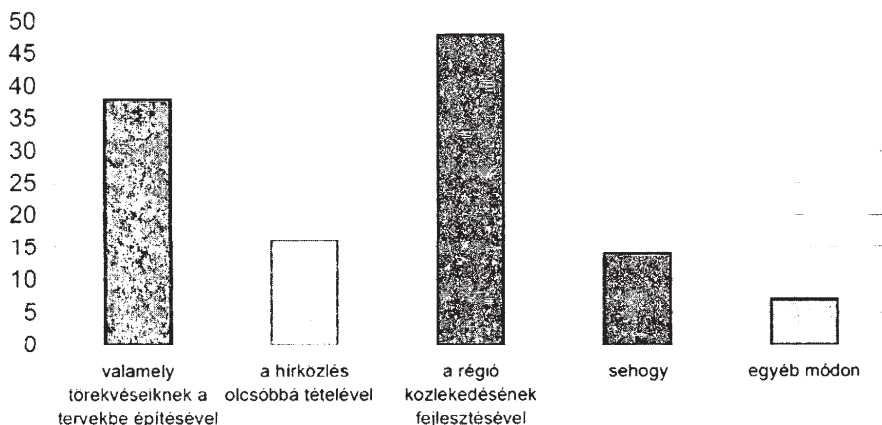
Az előzőekben elemzett három kérdésre adott válaszok összekapcsolásával választ kaphatunk arra is hogy a vizsgált vállalati körben mennyire tartják az említett fejlesztési törekvéseket összetartozónak: új termék (szolgáltatás) vagy technológia bevezetéséhez kapcsolódik-e újfajta menedzselési technika és/vagy intenzívebb marketing erőfeszítés. Az „igen” válaszokat összevetve érzékelhető hogy az új termék, szolgáltatás vagy technológia bevezetésével egyidejűleg nem minden esetben tervezik a menedzsment módszerek megváltoztatását. Ezzel szemben, a marketing erőfeszítések fokozását akkor is szükségesnek tartják, ha nem áll új termék, vagy szolgáltatás bevezetése a háttérben.

A kérdőív záró-kérdése⁷ – az előzőektől eltérően – már nem a szervezetek önálló döntéseire, terveire irányult, hanem a szervezetek fejlesztéseit érintő külső kapcsolat iránti igényt mérte fel. Nevezetesen az intézményi fejlesztési törekvések és a regionális fejlesztések összhangját, illetve összehangolásának lehetőségeit kutatja. Az adatok feldolgozását követően a következő, nem túlzottan kedvező kép mutatható ki. *Fejlesztési törekvésének rögzítését a regionális fejlesztési tervekben* a szervezetek 37,5%-a kívánja, míg 54%-a nem: a nem válaszok aránya a mikro- és a nagyvállalatok esetén haladja meg az átlagot. (A választ nem adók aránya jelen esetben magasnak mondható, mintegy 8,5%).

A válaszadó szervezetek közül a legtöbben a régió közlekedésének fejlesztését, illetve a konkrét törekvések Nemzeti Fejlesztési Tervbe való beépítését határozták meg *a fejlesztési törekvések sikerét leginkább növelő tényezők* közül. A viszonylag alacsony válaszadási arány és a szintén elutasító jellegű „sehogy” válasz két dologra hívja fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a cégek nem bíznak a külső segítségben, különösen akkor, ha az a tervezés szintjén jelenik meg. Másrészt a gyenge válaszadási arány nemcsak érdektelenségre, hanem a regionális fejlesztési tervek és az NFT szerepéről való ismerethiányra utal.

⁷ A válaszadóknak első lépésben a következő eldöntendő kérdésre kellett válaszolniuk: „Célszerűnek látná-e, hogy fejlesztési törekvéseiket rögzítsék Észak-Magyarország regionális fejlesztési terveiben is?”. Csak pozitív („igen”) választ követően kellett kiválasztaniuk a fejlesztési törekvések sikerét a megítélésük szerint leginkább elősegítő tényezőt, illetve tényezőket.

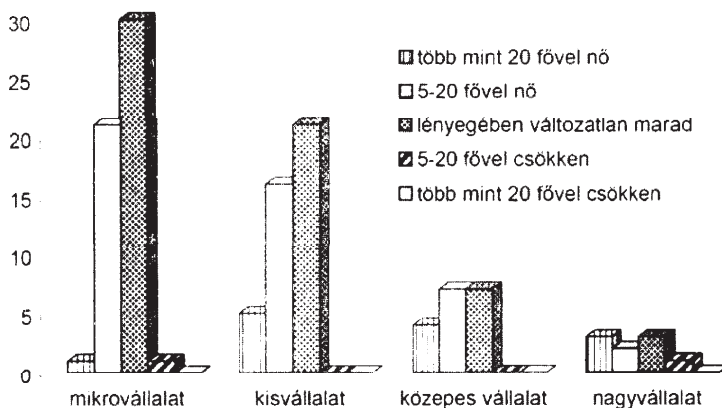
5. ábra: Fejlesztési törekvését a regionális fejlesztési tervekben rögzíteni kívánó szervezetek száma azok sikerét elősegítő tényezők szerint (darab)

Forrás: saját szerkesztés

Kutatásunk kiemelten fontos területe volt a *vállalkozások létszámváltoztatásra vonatkozó szándéka*. A válaszadó cégek mintegy fele úgy nyilatkozott, hogy rövidtávon nem kíván létszámot bővíteni. A következő egy-két évben (pontosabban a 2008-ig terjedő periódusban) létszámcsökkenést előre jelző vállalkozások száma elenyésző, arányuk alig 2%, mindkét cég öt és húsz fő közötti leépítést tervez.

6. ábra: A válaszadó gazdasági szervezetek száma a létszámuk várható alakulása szerint létszám kategóriánként (darab)

Forrás: saját szerkesztés

A minimum öt fő felvételét tervező vállalkozások aránya a minta egészét tekintve mintegy 48%. Ugyanakkor a jelenlegi foglalkoztatottak számát tekintve megfigyelhető, hogy a szervezeti méret növekedésével együtt növekszik ez az arány: mikrovállalkozások esetén még csak 41,5%, kisvállalkozások esetén már 50%, míg közepes vállalkozások esetén meghaladja a 61%-ot. A kilenc nagyvállalat közül ugyanakkor öt tervezi létszámának legalább öt fővel történő emelését.

Megállapítható, hogy a régió magas munkanélküliségét figyelembe véve a létszámot bővíteni szándékozó cégek 50% körüli aránya alacsonynak mondható. A cégek bemutatott jellemzői nem támasztják alá a humán erőforrások visszafogott fejlesztését.

A létszámukat (legalább öt fővel) bővíteni szándékozó cégek főbb jellemzői a következőképpen foglalhatók össze.

- A cégek 80%-a négy gazdasági ágban működik: jellemzően a feldolgozóipar; a kereskedelem javítás; a szállítás, raktározás és az ingatlanügyek, gazdasági szolgáltatás ágazatokban.
- Méretüket tekintve jelenleg a döntően a KKV körbe tartoznak: kimutatható hogy a mikro- és a kisvállalati körbe tartozók létszám-bővítési szándéka a legnagyobb arányú, ugyanakkor a közepes méretű cégek létszámnövelési szándéka is figyelemre méltó az adott méretkategórián belüli arányokat tekintve.
- 60-40 arányban átlagos műszaki színvonalúak, illetve high-tech cégek.
- Marketingtevékenységüket jellemzően egyharmad-egyharmad arányban az Európai Unió követelményeihez képest némileg, illetve jelentősen elmaradva végzik (17% arányban nem tudják).
- A vállalkozások mintegy 60%-a tervezi a következő 3 év során új termék, szolgáltatás vagy technológia bevezetését.
- Új menedzsment módszerek bevezetését a következő három évben a szervezetek 38%-a tervezi, új marketing módszerek bevezetését pedig 54%-uk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BABBIE, E. [1998]: A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Balassi Kiadó.
- PAPANÉK Gábor (szerk.) [2006]: Az empirikus kutatások módszerei. Beszámoló a ROP kutatás előrehaladásáról. Kézirat. Eger.
- EUROPEAN COMMISSION [2003]: SME's in Europe 2003.

- HOLLÓNÉ Kacsó Erzsébet [2008]: Diplomások iránti vállalati igények – pályakezdő diplomások szakmai megítélése az Észak-Magyarországi régióban. Megjelent: A diplomás pályakezdők szakmai beilleszkedése Észak-Magyarországon. Líceum Kiadó.
- HOLLÓNÉ Kacsó Erzsébet – DEMETER László [2008]: Vállalati kutatás: a kereslet és a foglalkoztatási preferenciák felmérése az észak-magyarországi régióban. (megjelenés alatt).
- KSH [2006a]: A kistérségek társadalmi, gazdasági helyzete. Észak-Magyarország.
- KSH [2006b]: A kis- és középvállalatok és a vállalkozási készség.
- GAZDASÁGI ÉS KÖZLEKEDÉSI MINISZTERIUM [2005a]: A kis- és középvállalkozások fejlesztésének koncepciója.
- GAZDASÁGI ÉS KÖZLEKEDÉSI MINISZTERIUM [2005b]: A kis- és középvállalkozások helyzete 2003-2004. Éves jelentés.
- PAKUCS J. – PAPANÉK G. (szerk) [2002]: A magyar kis- és közepes vállalatok innovációs képességének fejlesztése. MISZ, I-II.kötet.